

Електронне наукове фахове видання "Ефективна економіка" включено до переліку наукових фахових видань України з питань економіки (Категорія «Б», Наказ Міністерства освіти і науки України від 11.07.2019 № 975) www.economy.nayka.com.ua | № 4, 2022 | 28.04.2022 р.

DOI: [10.32702/2307-2105-2022.4.77](https://doi.org/10.32702/2307-2105-2022.4.77)

УДК: 338.124.2:658.114.1(477)

*Т. М. Фертікова,
к. е. н., доцент кафедри економіки та підприємництва,
Чорноморський національний університет ім. П. Могили,
ORCID ID: 0000-0002-6372-5522*

МОЖЛИВОСТІ ТА НАПРЯМКИ АДАПТАЦІЇ ФІЗИЧНИХ ОСІБ-ПІДПРИЄМЦІВ В УКРАЇНІ ДО ДЕСТРУКТИВНИХ ЯВИЩ

*T. Fertikova
PhD in Economics, Associate Professor of the Department of Economics and Business,
Petro Mohyla Black Sea National University*

OPPORTUNITIES AND DIRECTIONS OF ADAPTATION OF INDIVIDUAL ENTREPRENEURS IN UKRAINE TO DESTRUCTIVE PHENOMENA

The article is devoted to identifying changes in the behavior of economic entities on the example of individual entrepreneur under the influence of such destructive phenomena as the coronavirus pandemic and war. Possibilities and ways of adaptation of individual entrepreneur of Ukraine are determined, first of all, to the limitations of the activities related to the pandemic, and secondly - to the challenges caused by the war. Statistical data on the main indicators of activity of individual entrepreneur in 2020 under the influence of a pandemic in the context of separate spheres of activity and areas are analyzed. Despite lockdowns and numerous quarantine restrictions, the number of these businesses continued to grow on average in Ukraine. But there has been a reduction in the number of people employed in the vast majority of areas of activity and a reduction in the growth rate of sales to the lowest level for the period 2016-2020 in twelve areas of activity out of fifteen. The main directions of adaptation of business models of individual entrepreneurs to the destructive impact of the pandemic are identified. Among them the main ones are formal observance of anti-epidemiological requirements and their violation in order to preserve business at low risk of punishment; establishing remote communications with customers, the use of targeted deliveries and the spread of online sales; adaptation of the range of products (services) to the updated needs of consumers; reduction of costs due to layoffs or reduction of wages, if possible - the desire to partially compensate for losses by participating in government programs to support individual entrepreneurs. The ability of small businesses to adapt relatively quickly to adverse conditions, including war-related threats, has been identified. Even with a high risk of loss of life and property, they try to operate in areas where goods or services are relevant. At the same time, they solve numerous problems with securing supplies, transportation, and motivating staff. This confirms the hypothesis of significant adaptation opportunities of entrepreneurs in Ukraine to destructive phenomena and significant potential for small business development, which can be realized in favorable institutional conditions.

Статтю присвячено виявленню змін поведінки суб'єктів господарювання на прикладі фізичних осіб-підприємців під впливом таких деструктивних явищ, як пандемія коронавірусу та війна. Визначено можливості та способи адаптації ФОП України, в першу чергу, до обмежень діяльності, пов'язаних з пандемією, в другу – до викликів, обумовлених війною. Проаналізовано статистичні дані по основних показниках діяльності ФОП в 2020 р. під впливом пандемії в розрізі окремих сфер діяльності та областей. Виявлено основні напрямки адаптації моделей бізнесу ФОП до деструктивного впливу пандемії, серед яких головні – формальне дотримання протиепідеміологічних вимог та їх порушення для збереження бізнесу за умови низького ризику покарання; налагодження дистанційних комунікацій з клієнтами, застосування адресних доставок та поширення інтернет-продажів; пристосування асортименту продукції (послуг) до оновлених потреб споживачів; скорочення витрат за рахунок звільнень працівників чи зменшення оплати їх праці; за можливості – прагнення частково компенсувати втрати шляхом участі в державних програмах підтримки ФОП. Визначено, що навіть в умовах високих ризиків втрати життя і майна, обумовлених війною, ФОП намагаються здійснювати діяльність в тих сферах, товари чи послуги яких є актуальними, вирішуючи чисельні проблеми із забезпеченням поставок, транспортуванням, мотивацією персоналу. Це підтверджує гіпотезу про значні адаптаційні можливості підприємців в Україні до деструктивних явищ та значний потенціал розвитку малого бізнесу, що може бути реалізований у сприятливих інституційних умовах.

Key words: *natural persons-entrepreneurs; pandemic; war; business adaptation.*

Ключові слова: *фізичні особи-підприємці (ФОП); пандемія COVID-19; війна; адаптація бізнесу.*

Постановка проблеми. З 2020 р. до теперішнього часу два масштабні деструктивні явища вразили економіку України. До початку 2022 р. національна економіка, як і економіки практично всіх країн світу, намагалася пристосуватися до різного роду обмежень, викликаних пандемією COVID-19. 24 лютого проти України було розпочато війну, що стала викликом як для народу країни, так і для національного господарства. Обидва явища, які, звичайно, є непорівняними за своїми трагічними наслідками, можуть бути досліджені з точки зору змін економічної поведінки суб'єктів господарювання, що стають відповіддю на створювані загрози.

За масштабом та характером впливу на бізнес, національні та світові економіки пандемія є унікальним явищем. Вона стала причиною запровадження різноманітних обмежень на час здійснення бізнес-діяльності, способи комунікацій виробників із споживачами та іншими контрагентами, підходи до реалізації товарів і послуг, що поставило питання про часткову або повну трансформацію моделей ведення бізнесу. Пандемія сприяла глобальному росту потреби в окремих товарах і послугах, але попит на непорівняно більший перелік товарів і послуг радикально зменшився. Відповідно, вона стала жорсткою перевіркою для бізнесу на спроможність адаптуватися до нових умов діяльності.

Військові дії на території країни стали ще більшим випробуванням для суб'єктів господарювання. В областях, де ведуться активні бойові дії, значна їх кількість була вимушена припинити діяльність у зв'язку з безпосередньою загрозою життю і здоров'ю людей, евакуацією населення, руйнуваннями та іншими наслідками російського вторгнення в Україну. В областях, де ситуація дещо спокійніше, підприємці все одно вимушені пристосовуватися до умов військового стану та економічних змін, пов'язаних з веденням війни.

Отже, до початку війни в Україні пандемія розглядалася як негативний чинник глобального масштабу, який спричинив радикальні зміни в умовах та способах ведення бізнесу та, відповідно, сприяв запровадженню нових норм економічної поведінки. З початком війни дана загроза майже втратила свою значимість в нашій країні, але залишається актуальним вивчення адаптивних можливостей бізнесу в умовах кризових явищ, зміни правил взаємодії, що забезпечують виживання та розвиток у несприятливих обставинах.

В межах даного дослідження стан окресленої проблеми буде вивчатися на прикладі фізичних осіб-підприємців (далі ФОП). Роль ФОП в національному господарстві України дещо зросла за останні п'ять років: частка вартості продукції, виробленої ними, в 2020 р. склала 9% (в 2015 р. – 7%), а кількість зайнятих у даній групі суб'єктів господарювання – близько 28%. Але головне, ФОП – це важлива форма самозайнятості населення, найпростіший, але дуже важливий спосіб реалізації підприємницького потенціалу. Не дивлячись на відносно невеликий внесок даної категорії підприємців у вартість виробленої усіма суб'єктами господарювання продукції, ФОП є важливою організаційно-правовою формою для виробництва товарів чи послуг у багатьох сферах діяльності, для підвищення ступеня конкуренції в даних сферах. А в умовах сприятливого

підприємницького клімату їх значення як для результативності господарства, так і для добробуту населення стає ще більш помітним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З початку пандемії коронавірусу з'явилося чимало робіт українських та зарубіжних науковців, присвячених аналізу змін умов та результатів діяльності різних категорій суб'єктів бізнесу, обумовлених впливом пандемії.

За результатами опитувань було визначено характер проблем, з якими стикалися різного масштабу підприємці в окремих країнах та регіонах світу. Так, за результатами дослідження Brzeziński L., Nadas L., Cyplik P. у суб'єктів малого бізнесу в Польщі було ідентифіковано проблеми у сфері постачання (дефіцит та подорожчання сировини чи товарів, зміна відносин з постачальниками чи необхідність пошуку нових), проблеми зі збутом (неможливість реалізовувати товари чи послуги, зміна попиту на них), проблеми в організації діяльності (необхідність працювати дистанційно та трансформувати виробничий процес від стадії пошуку постачальників та обговорення умов замовлень ресурсів до стадії продажу чи післяпродажного обслуговування) [1, с.919-920]. З аналогічним впливом пандемії зіткнулися і підприємці в інших країнах, з тією різницею, що масштабність зазначених проблем відрізнялася залежно від жорсткості та тривалості заходів протидії поширенню захворювання.

У ряді робіт підсумовується загальний вплив пандемії на результативність діяльності малого бізнесу, визначаються фактори виживання та відновлення прибуткової діяльності. Наприклад, Gorzelany-Dziadkowie M. визначає, що пандемія здійснила найбільш негативний вплив на результати діяльності мікропідприємств (з чисельністю зайнятих до 10 осіб). В якості способу адаптації до кризових явищ великі підприємства були більш схильні до впровадження нових та вдосконалення існуючих товарів, тоді як мікропідприємства проявили більшу схильність до інновацій у виробничому процесі. Великі підприємства в більшій мірі запроваджували зміни у сферах планування, контролю, організаційній структурі. Для малих підприємств також відзначено актуальність організаційних змін та змін у сфері контролю, тоді як мікропідприємства, разом з малими, наголошували на актуальності змін у сфері мотивації персоналу та методів керівництва [2].

Нарешті, велика група досліджень присвячена аналізу різних видів державної підтримки суб'єктів бізнесу, її доцільності та ефективності. Про заходи, вжиті в різних країнах для підтримки малого бізнесу, йдеться у роботах Іващенко А. [3], Eklund M. [4], Morosan-Danila L., Bordereianu O.-M. [5, с. 391-392] тощо.

Досліджень, присвячених організації бізнесу в Україні в умовах війни, небагато, зважаючи на термін ведення військових дій та проблематичність збору даних. Очевидно, що війна здійснює руйнуючий вплив на бізнес як внаслідок прямих втрат (загиблі та поранені, пошкоджене майно), так і внаслідок порушення ланцюгів поставок, проблем із транспортуванням, переорієнтації економіки на забезпечення військового сектору. Тим не менш, вже можна побачити деякі закономірності поведінки ФОП на територіях, де за місяць війни ситуація змінювалася від загрозливої до більш прогнозованої.

Постановка завдання. Метою даного дослідження є виявлення змін поведінки суб'єктів господарювання на прикладі ФОП під впливом деструктивних явищ, що вразили економіку України в останні роки. Завданнями є аналіз характеру діяльності ФОП в 2020 р. під впливом пандемії в розрізі окремих сфер діяльності та областей; визначення змін економічної поведінки, що з'явилися протягом 2020 рр. та оцінка їх сталості; виявлення змін у нормах поведінки суб'єктів малого бізнесу, в тому числі ФОП, в умовах війни.

У дослідженні для виявлення та оцінки закономірностей у зміні кількісних показників діяльності ФОП по різних сферах діяльності та областях країни використано статистичні методи, для визначення особливостей економічної поведінки в умовах деструктивних явищ – методи аналізу та синтезу, індукції та дедукції та інші загальнонаукові методи дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Фізичні особи-підприємці – особлива категорія підприємців. Саме така форма організації бізнесу є доцільною для здійснення багатьох видів діяльності або виступає першим кроком для заснування в подальшому більш масштабних та організаційно складних підприємств. ФОП відрізняються здатністю швидше пристосовуватися до змін умов функціонування, що обумовлено вкрай простою управлінською структурою, відсутністю чи невеликою кількістю найманих працівників. ФОП простіше, ніж інші організаційно-правові форми, зареєструвати, започаткувати з точки зору потреби в капіталовкладеннях та знаннях. ФОП легше змінити постачальників чи навіть вилучити капітал з одного виду бізнесу та вкласти його в інший.

З іншого боку, ФОП є достатньо уразливими у випадку кризових явищ, причиною чого є менший запас міцності в порівнянні навіть з малими підприємствами. Їх фінансовий результат в більшій мірі залежить від поточних доходів, оскільки вони в меншій мірі здійснюють нагромадження капіталу; переважна їх кількість в Україні перебуває на спрощеній системі оподаткування, що викликає необхідність виконувати податкові зобов'язання та сплачувати єдиний соціальний внесок незалежно від фінансового результату.

Визначимо, як ФОП в різних областях України відреагували на пов'язані з пандемією обмеження, аналізуючи динаміку таких показників, як чисельність ФОП, кількість зайнятих та обсяг реалізованої продукції.

У 2015 р. в порівнянні з 2014 р. в усіх областях України, за виключенням Донецької, Луганської та Херсонської, спостерігався приріст кількості ФОП від одного до дев'яти відсотків. В середньому приріст склав 3% без урахування результатів Донецької та Луганської областей. Протягом наступних двох років кількість ФОП відносно попереднього року зменшувалася в середньому по країні на 6 та 6,6% відповідно. В 2019 р. маємо позитивний приріст даного показника майже на 4%, а в 2020 значення приросту склало менше двох

відсотків. В трьох областях (Закарпатська, Херсонська та Чернівецька) чисельність ФОП зменшилася в 2020 р. в порівнянні з 2019 р. на 2%, 1% та 4% відповідно.

Зміна чисельності ФОП по галузях в середньому по Україні (з урахуванням м. Києва) представлена в таблиці 1.

Таблиця 1.
Щорічний темп приросту чисельності ФОП (до попереднього року, %)

	2016	2017	2018	2019	2020
Всього по Україні	-4,4	-5,9	1,2	5,2	2,5
Сільське, лісове та рибне господарство	-9,0	-10,6	-2,5	-2,4	-5,1
Промисловість	-4,4	-7,5	-0,5	1,5	-5,0
Будівництво	-0,3	-11,9	0,6	8,9	1,2
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	-7,5	-9,7	-3,2	1,1	-0,7
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	-8,0	-15,7	-7,5	5,7	2,5
Тимчасове розміщення й організація харчування	0,8	-1,7	7,8	14,0	3,6
Інформація та телекомунікації	14,9	13,4	19,9	18,8	14,7
Фінансова та страхова діяльність	0,6	-22,0	-10,0	5,0	3,0
Операції з нерухомим майном	-2,2	-5,9	1,0	4,1	-0,6
Професійна, наукова та технічна діяльність	-1,0	-6,2	3,5	6,9	6,2
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	1,5	-4,9	4,2	9,3	0,1
Освіта	5,0	3,6	14,3	17,1	9,4
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	1,6	0,8	9,8	23,2	25,5
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	-4,9	-8,6	4,9	9,9	4,9
Надання інших видів послуг	-3,6	17,2	9,1	4,5	2,2

Складено за даними: [6]

Як бачимо, в усіх сферах діяльності, за виключенням охорони здоров'я та надання соціальної допомоги, в 2020 р. в порівнянні з 2019 відбулося зменшення темпу приросту чисельності ФОП або абсолютне зменшення їх чисельності. З іншого боку, протягом 2016-2017 рр., після запровадження змін до податкового законодавства та закриття ФОП, що фактично не працювали, чисельність ФОП скорочувалася в дев'яти сферах діяльності (відповідно, темп приросту мав від'ємне значення). Період 2018-2019 роки виглядає найбільш благополучним, але пандемія негативно вплинула на темп зміни чисельності ФОП. Найбільшого негативного впливу за досліджуваним показником зазнали ФОП таких сфер діяльності, як сільське, лісове та рибне господарство, промисловість, оптова та роздрібна торгівля, ремонт автотранспортних засобів та мотоциклів, в яких чисельність ФОП зменшилася в порівнянні з попереднім роком. Але у сфері охорони здоров'я та надання соціальної допомоги темп приросту чисельності ФОП став найбільшим за останні п'ять років і максимальним в порівнянні з іншими галузями (25,5%), а у сфері інформації та телекомунікацій значення даного показника хоч і зменшилося в порівнянні з попередніми роками, але залишилося доволі високим (14,7%).

Серед областей лідером за темпом скорочення чисельності ФОП в 2020 р. стала Чернівецька область.

Протягом досліджуваного періоду ситуація з чисельністю зайнятих у ФОП є найгіршою в 2020 р. (див. табл. 2).

Таблиця 2.
Щорічний темп приросту зайнятих у ФОП (до попереднього року, %)

	2016	2017	2018	2019	2020
Всього по Україні	0,7	0,9	10,5	1,5	-1,7
Сільське, лісове та рибне господарство	-1,1	-4,1	5,4	-3,3	-5,1
Промисловість	5,4	4,6	13,6	-4,6	-10,8
Будівництво	7,5	-3,0	11,8	7,9	-3,3
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	-1,7	-1,7	7,3	-1,9	-2,4
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	-4,9	-7,3	4,5	4,5	-0,7
Тимчасове розміщування й організація харчування	9,6	11,7	30,2	3,5	-8,4
Інформація та телекомунікації	15,6	14,7	20,1	17,5	12,5
Фінансова та страхова діяльність	3,5	-20,6	-8,3	3,9	0,5
Операції з нерухомим майном	0,1	-1,7	5,4	2,8	-5,4
Професійна, наукова та технічна діяльність	1,2	-2,8	6,5	6,3	3,7
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	6,5	3,5	15,6	7,0	-6,3
Освіта	12,0	10,8	24,9	15,1	2,3
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	6,9	15,3	22,9	22,6	21,0
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	3,5	2,0	22,8	1,6	-7,1
Надання інших видів послуг	0,1	13,0	13,7	2,0	-2,3

Складено за даними: [7]

Вперше за останні п'ять років відбулося скорочення середнього по Україні значення даного показника на 44,5 тис. осіб або 1,7%. В 2020 р. приріст чисельності зайнятих відбувся в п'яти сферах діяльності: охорона здоров'я та надання соціальної допомоги (21%), інформація та телекомунікації (12,5%), професійна, наукова та технічна діяльність (3,7%), освіта (2,3%), фінансова та страхова діяльність (0,5%). В промисловості чисельність зайнятих зменшилася майже на 11 %. Більше ніж на 5 % значення даного показника зменшилося в таких сферах діяльності, як тимчасове розміщення й організація харчування, мистецтво, спорт, розваги і відпочинок, діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування, операції з нерухомим майном.

В розрізі областей темп зміни чисельності зайнятих в 2020 р. в порівнянні з 2019 становив від 94% в Чернівецькій області до 102% у Рівненській. Чернівецька стала «лідером» за кількістю сфер діяльності, в яких чисельність зайнятих зменшилась на відносно більший відсоток в порівнянні з іншими областями. На 4% даний показник зменшився в Кіровоградській, Черкаській та Закарпатській областях, причому Кіровоградська область, як і Чернівецька, відносяться до областей, де відсоток зменшення кількості зайнятих є високим одразу в кількох сферах діяльності.

Середнє квадратичне відхилення темпу зміни кількості зайнятих по областях від середнього по Україні в 2020 р. відносно 2019 р. складає від 12,5% у сфері охорони здоров'я до 2% у сфері оптової та роздрібною торгівлі. В 2019 р. значення даного показника по різних сферах діяльності коливається від 10,7% у сфері сільського, лісового та рибного господарства до 2% у сфері оптової та роздрібною торгівлі. Отже, суттєвого збільшення диференціації областей за темпом зміни досліджуваного показника по різних сферах діяльності не відбулося.

Темп приросту обсягу реалізованої продукції був найменшим в 2020 р. за період 2016-2020 рр. в середньому по Україні. Найменшим в даному році за весь період часу він був у дванадцяти видах діяльності (див. табл. 3). В такій сфері діяльності, як мистецтво, спорт, розваги і відпочинок значення показника зменшилося в 2020 р. відносно 2019 р. на 3,9%. В даній сфері діяльності, а також в таких, як тимчасове розміщування й організація харчування, будівництво, діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування, освіта різниця між середнім темпом приросту обсягу реалізованої продукції за 2016-2019 рр. та значенням даного показника за 2020 рік склала більше 20%.

Таблиця 3.

Щорічний темп приросту обсягу реалізованої продукції у ФОП (до попереднього року, %)

	2016	2017	2018	2019	2020
Всього по Україні	23,1	23,5	25,9	16,3	14,5
Сільське, лісове та рибне господарство	14,7	18,8	16,3	6,6	13,2
Промисловість	25,8	19,4	21,6	9,6	7,9
Будівництво	46,8	34,0	28,4	24,7	2,1
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	17,9	19,2	19,4	12,1	16,5
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	18,5	24,4	28,8	11,6	0,2
Тимчасове розміщення й організація харчування	34,3	33,6	38,5	32,6	1,6
Інформація та телекомунікації	41,0	34,8	39,6	25,9	29,8
Фінансова та страхова діяльність	22,7	8,8	17,6	20,9	9,4
Операції з нерухомим майном	21,7	18,8	35,6	6,2	2,5
Професійна, наукова та технічна діяльність	24,6	28,9	30,5	19,9	14,1
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	32,1	32,0	35,9	26,2	2,5
Освіта	45,5	40,3	46,4	42,6	22,8
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	24,0	34,3	36,4	35,2	30,9
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	41,3	39,5	38,0	29,4	-3,9
Надання інших видів послуг	23,9	33,6	31,4	27,7	6,7

Складено за даними: [8]

Якщо в середньому по Україні приріст обсягу реалізованої продукції в 2020 р. відносно попереднього року склав 14,5%, то в п'яти областях – менше 10%. З іншого боку, значення середньоквадратичного відхилення темпу зміни обсягу реалізованої продукції по областях країни в 2020 та 2019 рр. майже однакові (3,6% та 3,4% відповідно). Тобто за даним показником різниця в досягненнях областей в кризовому та передкризовому роках є несуттєвою.

Негативний вплив заходів боротьби із пандемією на ФОП полягав у зменшенні можливостей отримувати доходи, використовуючи звичні способи реалізації товарів і послуг. Адаптація суб'єктів бізнесу здійснювалася за двома напрямками: запровадження нових, актуальних в умовах карантину способів здійснення діяльності та пошук шляхів порушувати заборони та обмеження. Органи влади, у свою чергу, також шукали компроміс між різноспрямованими цілями: забезпечення економічного зростання та надходження коштів до бюджетів різних рівнів, сприяння зниженню захворюваності через обмеження особистісних контактів, виділення коштів на боротьбу з пандемією та підтримку постраждалих від неї категорій населення та бізнесу.

Зменшення обсягів реалізації тих ФОП, що підпадали під обмеження та зіштовхнулися з падінням попиту на свої товари чи послуги, тим більше за необхідності здійснювати постійні витрати, негативно вплинули на прибутковість бізнесу. До адаптаційних заходів, що були вжиті з метою протидії зниженню виручки від реалізації, відносяться:

- продовження роботи тими ФОП, яким не заборонялося працювати під час локдаунів, не дивлячись на ризики і страхи, пов'язані з поширенням нового захворювання;
- організація роботи з дотриманням вимог щодо збереження дистанції та використання антисептиків. Щоправда, як тільки минули перші панічні настрої, дотримання цих правил стало переважно формальним або не здійснювалося, якщо була можливість уникнути покарання. З часом однією з норм діяльності стало порушення карантинних вимог, наприклад, перевезення пасажирів понад дозволу кількість або неофіційна робота торгових точок;
- пошук нових шляхів реалізації товарів (послуг) тими ФОП, що не могли здійснювати діяльність під час локдаунів. Такі підприємці вдавалися до налагодження прийому адресних замовлень на товари чи послуги та здійснення адресної доставки (обслуговування), а також до організації прийому попередніх замовлень, що виконувалися (фактично нелегально) у звичних пунктах продажу товарів чи послуг;
- для повідомлення новим клієнтам інформації про умови обслуговування ФОП почали активніше користуватися соціальними мережами або залишали традиційні письмові повідомлення у звичних пунктах роботи;
- ФОП, що спеціалізувалися на виробництві та / або реалізації товарів, виконанні робіт, що можуть виконуватися дистанційно, почали активніше організовувати продажі з уникненням безпосередніх контактів із споживачами (інтернет-торгівля, обговорення замовлень з використанням телефонного зв'язку, електронної пошти, месенджерів);

- поширення інформації рекламного характеру через інтернет ресурси, в тому числі, соціальні мережі.

В порівнянні з іншими суб'єктами бізнесу ФОП менше схильні вдаватися до заходів забезпечення збуту, що потребують значних капіталовкладень. Зате вони готові на здійснення додаткових витрат (наприклад, на адресну доставку), щоб мати змогу здійснювати діяльність та підтримувати контакти з клієнтами.

Зменшення виручки від реалізації було пов'язане як із запровадженням карантинних обмежень, так і із зменшенням попиту на окремі види товарів та послуг, що стали наслідком і зміни потреби в них, і падіння купівельної спроможності населення. Реакцією бізнесу загалом на дану проблему стала не лише більш активна комунікаційна політика, але і зміна асортименту чи відкриття бізнесу в тих сферах, що стали актуальними під час пандемії. ФОП не є виключенням, вони також намагалися пристосувати асортимент товарів та послуг до нових потреб споживачів, а їх чисельність збільшилася у сферах охорони здоров'я та надання соціальної допомоги, інформація та телекомунікації. Реагуючи на подорожчання таких товарів, як захисні маски та антисептики, ФОП вдалися до постачання або самостійного виробництва таких товарів, сприяючи поступовому їх здешевленню.

У зв'язку з обмеженням діяльності у підприємців зменшилися окремі види змінних витрат (пов'язані із здійсненням діяльності, закупівлею запасів). В напрямку скорочення витрат ФОП вдавалися до звільнень або зменшення виплат на оплату праці найманих працівників. За можливості підприємці долучалися до державної програми, яка передбачала перерахунок 8 тис грн ФОП та найманим працівниками, діяльність яких була тимчасово зупинена внаслідок обмежувальних протиепідемічних заходів, а також перерахунок допомоги на дітей ФОП, що відносяться до першої та другої груп платників єдиного податку [9].

Завдяки адаптації методів організації бізнесу, комунікаційної політики, взаємодії з суб'єктами ринку, а також внаслідок пом'якшення карантинних обмежень в 2021 р. ФОП продемонстрували кращі результати в даному році. Якщо в 2020 р. приріст ФОП склав 22,5 тис, то в 2021 – 84,8 тис, що є найбільшим значенням за останні п'ять років [10]. Якщо приріст сплаченого єдиного податку в 2020 р. в порівнянні з 2019 р. склав 10,7%, то в 2021 р. відносно 2020 р. – 26% [11].

Модель діяльності, що реалізовувалася ФОП під час найбільш жорстких карантинних обмежень, трансформувалася в умовах їх послаблення. ФОП почали відмовлятися від «пожежних» рятівних заходів, залишаючи ті, які не втратили актуальності в нових умовах, коли вакцинація дозволила відмовитися від локдаунів. По суті, в умовах пандемії ФОП в черговий раз продемонстрували свою гнучкість та спроможність до відносно швидкої адаптації до зміни умов середовища. Якщо підприємства, запроваджуючи зміни в менеджменті персоналу, постачання, збуту вимагають більше часу на здійснення системної реорганізації та вона є більш стійкою, то ФОП постійно пристосовуються до викликів, обумовлених чи зміною законодавчих вимог, чи новими очікуваннями споживачів, чи зовнішніми викликами на зразок пандемії. Хоча звичайно, таке пристосовування супроводжується витратами.

Можна було б спостерігати за подальшими змінами в особливостях та результатах діяльності ФОП в поточному році у їх зв'язку з пандемією, якщо б не почалася війна. Це новий виклик для всієї нації, і для бізнесу в тому числі. Маючи можливість здійснювати дуже вибіркові спостереження за реакцією малого бізнесу, в тому числі ФОП, на дану загрозу в Миколаєві, можна відмітити такі тенденції.

Миколаїв є містом, в якому майже не велося активних бойових дій, але яке протягом періоду війни регулярно піддається ворожим обстрілам. На відносно невеликій відстані від міста йдуть бої, воно частково заблоковано з боку Херсонської області, тож ситуацію в Миколаєві ніяк не можна назвати безпечною. З початку війни чимало ФОП втратили можливість здійснювати діяльність із-за безпосередніх загроз життю та майну, проблем з логістикою або внаслідок критичного зменшення попиту на їх товари чи послуги (наприклад, у сферах операцій з нерухомим майном, освіти, мистецтва, спорту, розваг і відпочинку). Але ті представники малого бізнесу, діяльність яких є актуальною, шукають можливості продовжувати роботу.

Так, у сфері торгівлі представники бізнесу перші два-три дні війни функціонували у звичайному режимі. Із наближенням ворога до міста більшість з них припинили роботу. З роздрібних торгових точок, що здійснювали торгівлю продовольством та не зачинилися, майже зникли продукти. На продовольство, що завозилося, зросли ціни, хоча не дивлячись на це, біля функціонуючих магазинчиків вишикувалися довгі черги. Але вже за два-три тижні, коли ситуація дещо стабілізувалася, почалося відкриття торгових точок, що забезпечували продаж продовольства, засобів гігієни. З'явилося чимало пересувних точок торгівлі, де пропонувалася ще тиждень тому дефіцитна продукція. Збільшився асортимент товарів і ціни на окремі види продуктів знизилися. Згодом відкрилися окремі магазинчики, що спеціалізуються на непродовольчих товарах, наданні послуг. Отже, суб'єкти бізнесу, що пропонують товари чи послуги, які користуються попитом навіть в умовах війни, шукають можливість працювати та заробляти, вирішуючи проблеми із забезпеченням поставок, транспортуванням, мотивацією персоналу. Це підтверджує гіпотезу про значні адаптаційні можливості підприємців в Україні до деструктивних явищ та значний потенціал розвитку малого бізнесу, що може бути реалізований у сприятливих інституційних умовах.

Висновки та перспективи подальшого дослідження.

Отже, результати статистичного аналізу дозволяють зробити такі висновки. В кризовому 2020 р., не дивлячись на локдаун та чисельні карантинні обмеження, кількість ФОП в середньому по Україні продовжувала зростати. В чотирьох сферах діяльності їх кількість зменшилася в порівнянні з 2019 р., але в даних сферах така динаміка мала місце і в попередні роки протягом 2016 – 2019 рр.. Скорочення кількості

зайнятих у сферах діяльності, що найбільш постраждали від пандемії внаслідок падіння попиту на їх товари чи послуги та / або обмеження можливостей виробництва, стало одним із способів зменшення витрат підприємцями та збереження бізнесу. Втрати підприємців є очевидними, виходячи із зменшення темпу приросту реалізованої продукції до мінімальних показників за період 2016–2020 рр. в дванадцяти сферах діяльності з п'ятнадцяти. Але ФОП в умовах пандемії навчилися вживати заходів для пристосування до карантинних обмежень з метою виживання та мінімізації втрат, і в умовах послаблення таких обмежень в 2021 р. їх кількість різко збільшилася, а показники діяльності покращилися.

До головних адаптаційних заходів можна віднести: формальне дотримання протиепідеміологічних вимог та їх порушення, коли це корисно для збереження бізнесу, а ризик покарання невеликий; налагодження дистанційних комунікацій з клієнтами, застосування адресних доставок та поширення інтернет-продажів; пристосування асортименту продукції (послуг) до оновлених потреб споживачів; скорочення витрат за рахунок звільнень працівників чи зменшення оплати їх праці, за можливості – прагнення частково компенсувати втрати шляхом участі в державних програмах підтримки ФОП.

В порівнянні з великими підприємствами представники малого бізнесу та ФОП в тому числі мають менший запас фінансової міцності, але швидше пристосовуються до нових вимог здійснення діяльності. Навіть в умовах збереження загрози втрати життя і майна вони намагаються здійснювати діяльність в тих сферах, товари чи послуги яких є актуальними, вирішуючи чисельні проблеми з доставкою, організацією роботи персоналу тощо.

Після перемоги України тему адаптації ФОП до роботи в умовах кризових явищ можна бути продовжити, маючи повну інформацію про їх функціонування в умовах війни. Не менш актуальним стане обґрунтування реформ у сфері регулювання діяльності ФОП, які допоможуть їм збільшити свою частку в національному господарстві та в повній мірі реалізувати підприємницький потенціал українців.

Література.

1. Brzeziński L., Hadas L., Cyplik P. The Transformation of the Business Model of SMEs due to COVID-19 Pandemic // *European Research Studies Journal*. Volume XXIV. Issue 2B. 2021. P. 915-924. URL: <https://www.ersj.eu/journal/2300> (дата звернення: 16.01.22).
2. Gorzelany-Dziadkowiec M. COVID-19: Business Innovation Challenges. *Sustainability* 2021, 13, 11439. URL: <https://doi.org/10.3390/su132011439> (дата звернення: 10.03.22).
3. Іващенко А. Фінансові механізми підтримки малого та середнього бізнесу в період пандемічної кризи: досвід країн Західної Європи. Проблеми і перспективи економіки та управління. 2020. № 2 (22). С. 159-167. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe (дата звернення: 11.03.22).
4. Eklund M. A. The COVID-19 lessons learned for business and governance. *SN Business and Economics*. 2021. 1:25. URL: https://ideas.repec.org/a/spr/snbeco/v1y2021i1d10.1007_s43546-020-00029-2.html (дата звернення: 12.03.22).
5. Morosan-Danila L., Bordeianu O.-M. The Need for Change and Shaping the Post-COVID Business Environment in Romania. *Lumen Proceedings: 16th Economic International Conference NCOE 4.0*. 2020. Vol. 13. Iasi, Romania: LUMEN Publishing House. P. 387-397. URL: <https://doi.org/10.18662/lumproc/ncoe4.0.2020/35> (дата звернення: 13.03.22).
6. Державна служба статистики України, офіційний сайт. Кількість діючих суб'єктів господарювання за видами економічної діяльності у розрізі регіонів у 2014-2020 роках. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 02.02.22).
7. Державна служба статистики України, офіційний сайт. Кількість зайнятих працівників у суб'єктів господарювання за видами економічної діяльності у розрізі регіонів у 2014-2020 роках. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 10.02.22).
8. Державна служба статистики України, офіційний сайт. Обсяг реалізованої продукції (товарів, послуг) суб'єктів господарювання за видами економічної діяльності у розрізі регіонів у 2014-2020 роках. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 15.02.22).
9. Офіційний сайт Кабінету Міністрів України. Підсумки Мінсоцполітики-2020. Підтримка працівників та підприємців під час пандемії COVID-19 (30.12.2020). URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/pidsumki-minsocpolitiki-2020-pidtrimka-pracivnikiv-ta-pidpriyemciv-pid-chas-pandemiyi-covid-19> (дата звернення - 19.03.22).
10. Сайт державних даних з основних публічних реєстрів для громадян та бізнесу. Зафіксовано рекордне зростання кількості фопів за останні 5 років (20.12.21). URL: <https://opendatabot.ua/analytics/fop-up-2021> (дата звернення - 22.03.22).
11. Фопи сплатили найбільшу за 5 років суму єдиного податку (27.01.22). URL: <https://opendatabot.ua/analytics/en-fop-2021> (дата звернення 23.03.22).

References.

1. Brzeziński, L., Hadas, L., Cyplik, P. (2021) "The Transformation of the Business Model of SMEs due to COVID-19 Pandemic", *European Research Studies Journal*, Volume XXIV, Issue 2B, P. 915-924, available at: <https://www.ersj.eu/journal/2300> (Accessed 16 January 2022).

2. Gorzelany-Dziadkowiec, M. (2021) "COVID-19: Business Innovation Challenges", *Sustainability*, 13, 11439, available at: <https://doi.org/10.3390/su132011439> (Accessed 10 March 2022).
3. Ivashchenko, A. (2020) "Financial support mechanisms of small and medium enterprises due to the pandemic crisis: the experience of Western Europe countries", *Problemy i perspektyvy ekonomiky ta upravlinnia*, № 2 (22), pp. 159-167, available at: http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe (Accessed 11 March 2022).
4. Eklund, M. (2021) "The COVID-19 lessons learned for business and governance", *SN Business and Economics*, 1:25, available at: https://ideas.repec.org/a/spr/snbeco/v1y2021i1d10.1007_s43546-020-00029-2.html (Accessed 12 March 2022).
5. Morosan-Danila, L., Bordeianu, O.-M. (2020) "The Need for Change and Shaping the Post-COVID Business Environment in Romania", *Lumen Proceedings*, 16th Economic International Conference NCOE 4.0., Vol. 13, Iasi, Romania: LUMEN Publishing House, pp. 387-397, available at: <https://doi.org/10.18662/lumproc/ncoe4.0.2020/35> (Accessed 13 March 2022).
6. The official site of State Statistics Service of Ukraine, "Number of business entities by type of economic activity in regions in 2014-2020", available at: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (Accessed 02 February 2022).
7. The official site of State Statistics Service of Ukraine, "Number of employees of business entities by type of economic activity in regions in 2014-2020", available at: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (Accessed 10 February 2022).
8. The official site of State Statistics Service of Ukraine, "Turnover of business entities by type of economic activity in regions in 2014-2020", available at: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (Accessed 15 February 2022).
9. The official site of Cabinet of Ministers of Ukraine (2020), "Results of the Ministry of Social Policy 2020. Support for workers and entrepreneurs during the COVID-19 pandemic", available at: <https://www.kmu.gov.ua/news/pidsumki-minsocpolitiki-2020-pidtrimka-pracivnikiv-ta-pidpriyemciv-pid-chas-pandemiyi-covid-19> (Accessed 19 March 2022).
10. Site of state data from the main public registers for citizens and businesses (2021), "A record increase in the number of individual entrepreneurs over the past 5 years has been recorded", available at: <https://opendatabot.ua/analytics/fop-up-2021> (Accessed 22 March 2022).
11. Site of state data from the main public registers for citizens and businesses (2022), "Individual entrepreneurs paid the largest amount of the single tax in 5 years", available at: <https://opendatabot.ua/analytics/en-fop-2021> (Accessed 23 March 2022).

Стаття надійшла до редакції 20.04.2022 р.